

Bij zijn werkzaamheden voor het project Digitaal oorkondeboek Groningen en Drenthe kwam historicus Bram Schuilenga een bijzondere zegen tegen. Voor Waardeel verdiepte hij zich in de achtergronden ervan.

Het geluk een handje helpen

Een unieke zegen in de Collectie Gratama

Wächter ein Kleeblatt mit vier Blettern findet, der sol das in wärdn Italien, sol sein Lehen lang glückselig und reich sein

Wie een klavertje vier vindt, moet dat goed bewaren, zo zal hij zijn leven lang gelukkig en rijk zijn!

Anonieme raadgeving (1871)

Het populaire beeld van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd als een tijdperk van wanorde en bijgeloof is hardnekkig.¹ Het geloof in op bezemstelen rondvliegende heksen zou vroeger wijfverbreid zijn en de regionale adel sloeg elkaar om de haverklap de hersens in. Dit beeld wordt steeds weer herhaald en verder versterkt door tv-programma's en films. De Bföcorat heeft in zijn boek over toerij in Drenthe al geconstateerd dat dit beeld niet klopt. In Drenthe heeft een actieve vervolging van tovenaars en toveressen nooit plaatsgevonden. Tijdens archiefonderzoek komt men ook zelden of nooit toverspreuken tegen. Gedurende de werkzaamheden voor het *Digitaal oorkondeboek Groningen en Drenthe*, waarbij in het Drents Archief en de Groninger Archieven systematisch vrijwel alle Drentse en Groninger bronnen tot en met het jaar 1600 zijn bekeken, zijn wel enkele marginalia aangetroffen zoals goede raadgevingen, raadsels, kaarttrucjes en

toekomstvoorspellingen, maar hoogst zelden een bezwering of een zegen.

Het Drents Museum bezit wel een uit Brugge afkomstig gebedenboek waarin een bezwering geschreven staat tegen dood door ziekte. Na *Betrachtungen und Beggührungen* van de in de veertiende eeuw levende dominicaan en mysticus Heinrich Seuse (Henricus Suso) waarin het lijden van Christus centraal staat, volgt de bezwering. Het is een voorbeeld van de verwenheid van religiositeit en geloof in magie.²

In het Drents Archief bevindt zich een handschrift met daarin een zegen die tot nu toe over het hoofd is gezien.⁴ De zegen moet de speler geluk brengen in het dobbelspel. In boeken waarin het handschrift wordt beschreven of aangehaald, is de magische tekst niet gepubliceerd.³ De zegen wordt evenmin signaleerd in het Repertorium van de Middelnederlandse arteesliteratuur. Ook in de twee standaardwerken op het gebied van Nederlandstalige magische formleren tot het jaar 1600 van achtereenvolgens Jozef van Haver en Willy Braekman is de tekst niet opgenomen.⁶ Braekman neemt zelf alvast een voorshot op nieuwe vondsten na het versijnen van zijn verzaamelbundel als hij schrijft: 'Het lijkt inderdaad helemaal niet ondenkbaar dat hier of daar nog een kort magisch tekstje in het ene of het andere handschrift verborgen blijft.'⁷ Dat de zegen over het hoofd gezien is,

is niet verwonderlijk. Het heeft te maken met het letterlijk en figuurlijk marginale karakter van het genre. Vaak vindt men dit soort tekstjes weggestopt in de marge, op schutbladen, of op eerder blanco gebleven bladzijden van manuscripten, rekeningboeken en losse stukken. Het is dus makkelijk deze marginalia over het hoofd te zien. Veelal vindt men deze magische teksten in handschriften die overigens niets met magie van doen hebben. Daarom werden ze bij het kopiëren vaak weggelaten en zijn er maar weinig bewaard gebleven.

Herkomst

De zegen is te vinden in het Drents Archief te Assen, in een zestiende-eeuws handschrift uit de Collectie Gratama, inventarisnummer 530. Het manuscript bevat afschriften van een privilege-brief uit 1394 van de Utrechtse bisschop Frederik van Blankenheim, van twee Drentse Landtrechten uit de vijftiende eeuw, van een seendbrief en van een aantal ordelen van de Eistoeel. Verder bevinden zich in het handschrift enkele boekhoudkundige notities en tegenwoordig nog slechts drie gekleurde tekeningen. Op folio 42 recto staat de zegen. Het manuscript is uitvoerig beschreven door Keverling Buisman. De zegen wordt in de inventaris als volgt omschreven: '(...) Ene konst mijt terijningen toe spolen.'⁸

Het handschrift is in de negentiende eeuw verkregen door mr. Sibbrand Gratama (1784-1858), president van het Provinciaal Gerechtshof te Assen. Het is niet precies bekend hoe en wanneer de zegen overgenomen is. Mogelijk zijn de twee verzamelingen afgeschreven van dezelfde 'moedertekst'.⁹ In dit

6- R. Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse arteesliteratuur* (Utrecht 1989); Jozef van Haver, *Nederlandse incantatieliteratuur. Een geometrisch-mathematisch overzicht* (Gent 1964); W.L. Braekman, *Nederlandse bezweringformules (Gent 1964)*; W.L. Braekman, *Middelenwse wite en zwarte magie in het Nederlandstalige taalgebied. Geometrisch-mathematisch overzicht van incantamenta tot einde 16de eeuw* (Gent 1997); W. Braekman, *Middelenwse wite en zwarte magie*, 20.

7- J.G.C. Joosting, *Catalogus van de boedertij nr. L.Oldenhuus van de boedertij nr. L.Oldenhuus Gratama, berustende in het Rijksarchief in Drents, te Assen* (Gronewenhuage 1914).

8- DA, Collectie Gratama, inv. nr. 1, nr. 15. De inventaris is in duplo aanwezig.

9- Keverling Buisman, *Eistoeel*, 136-137.

11- *Ibidem*, 170-171.

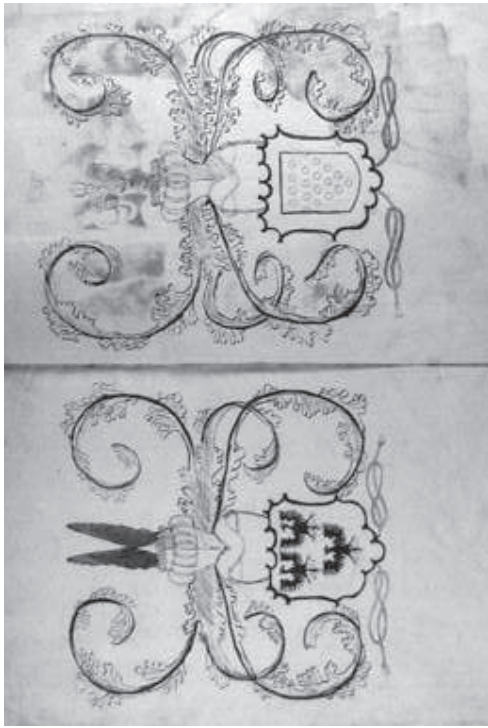
naar Sibbrand Gratama het heeft verworven. Het manuscript maakte deel uit van de collectie boeken en handschriften, die Sibbrand in 1854 verkocht aan zijn tweede zoon mr. Lucas Oldenhuis Gratama (1815-1887). Oldenhuis Gratama was raadsheer bij dezelfde rechtbank waar zijn vader president was geweest. De inventaris van boeken en handschriften die bij de verkoop hoort, is bewaard gebleven. In deze inventaris staat onder de quartoformaten: 'Eene portefeulie, waarin een zeer oud afschrift van het Landrecht van F. van Blankenheim enz. enz. en Olde Ordelen van 1399 tot 1500.'⁹ Het formaat en de beschrijving van de inhoud komen overeen met de codex waarin de zegen is opgetekend. Zeer waarschijnlijk wordt hier hetzelfde handschrift bedoeld. Op een velletje met aantekeningen bij de codex schreef Sibbrand Gratama namelijk dat de band ervan ontbrak toen hij het verkreeg: 'Dit manuscript, hoezeer er de band af mist (...)'. Het handschrift moet dan na 1854 door Oldenhuis Gratama ingebonden zijn. De erfgenamen van Oldenhuis Gratama hebben de boekertij in 1913 aan het Rijksarchief in Drenthe geschonken.¹⁰

Het manuscript zelf bevat geen kenmerken waaruit af te leiden is wie de auteur ervan is. Ook de datering blijft duister. In de Groninger Archieven bevindt zich echter een juridisch handschrift dat overduidelijk door dezelfde hand geschreven is. Ook inhoudelijk komt dit Groninger handschrift grotendeels overeen met het Drentse exemplaar. Mogelijk zijn de twee verzamelingen afgeschreven van dezelfde 'moedertekst'.¹¹ In dit

Twee pagina's uit de 'Drentse codex'.
(Drents Archief, Collectie Gratama, inv. nr. 530)

Groninger manuscript maakt de auteur zich wel bekend. Voorin staat namelijk: 'Geschreven ende vuleindet anno 1571 dorch Gerhardum Harmani alias Loppersum Organistam in Ruinen.'¹² Dit betekent dat het handschrift is geschreven door Geert Hermans uit Loppersum, organist te Ruinen. Hij heeft in 1571 aan de codex gewerkt

De wapenschilden van de families Van Echten (links) en Van den Clooster (rechts) uit de 'Groninger codex'. (Groninger Archieven, Handschriften in folio, inv.nr.271)

den Clooster. Dit is ook de reden dat het wapen van de Van Echten het eerst wordt getekend: het is het wapen van de mannelijke lijn. Hun oudste kind en enige zoon Johan van Echten (?-1607) heeft waarschijnlijk na het overlijden van zijn vader omstreeks 1570, toen hij als oudste zoon opvolgde als heer van Echten, Hermans

en het in hetzelfde jaar voltooid. Een jaar eerder was Geert Hermans vanwege het aanhangen van de Reformatie verbannen uit de stad Groningen en werden zijn goederen geconfiscieerd. In een rekeningboek betreffende confiscaties is sprake van 'Meester Geert organists schoolmeesters guederen.'¹³ Na zijn verbanning is Hermans organist in Ruinen geworden. Wat heeft dit nu voor gevolgen voor de datering van de Drentse zegen? Aangezien de auteur van het Groninger codex dezelfde is als die van het Drentse handschrift, moet ook dit Drentse manuscript rond 1571 zijn geschreven. De zegen zelf is uiteraard pas na de voltooiing van het handschrift op een blanco gebleven bladzijde gekrabbeld, dus valt deze te dateren na omstreeks 1571.

Het Drentse manuscript is dus te Ruinen vervaardigd, maar door wie werd het gebruikt? Voor een voorzichtige beantwoording van deze vraag geeft alweer de Groninger codex meer informatie. In dit handschrift heeft Hermans twee schitterende tekeningen gemaakt van heraldische wapens. Op folio 2 verso staat het wapen van de familie Van Echten. Op de bladzijde ernaast, op folio 3 recto, staat het wapen van de familie Van den Clooster. Uit de combinatie van de twee families blijkt een band tussen beide families, die bevestigd wordt door de kwartierstaat van de familie Van Echten. In 1530 trouwde Roelof van Echten (ca. 1490-ca. 1570) met Elisabeth van

¹² Groninger Archieven (GA), Handschriften in folio, nr. 271, f. 1r.
¹³ GA, Hollandse Rekenamer, inv. nr. 9, f. 76r.

rest van het handschrift die in mooi Duits schrift geschreven zijn, van een minder-geoefende schrijver. Boven de zegen heeft dezelfde hand een boekhoudkundige aantekening gemaakt. Ook elders in het handschrift komen een paar administratieve aantekeningen voor die van dezelfde hand zouden kunnen zijn. Misschien heeft dit een boekhouder uit verveling tussen zijn werkzaamheden door deze spreuk opgeschreven. De tekst van de zegen luidt getranscribeerd volgens de kritische methode als volgt:

Een konst myt terlijngen toe spoelen

*Nemet 1 klaverenblad myn 4 bladen
unde 1 krusten pennyck unde 1 laet
daer 1 mysse over doen lesen. Und
dat klaverenblad saltu leggen in
wit was und den pennyck saltu
alietit opsetten als ghi wilt spoelen.
Unde als ghi wilt werpen myt den
sterne, soe spreket dese woerden soe
faeke als ghi werpet und spylfeket aldus:
'O, Fortuna, o, o, Fortuna, o, o, Fortunate'*

Opmerkelijk is het woord 'Fortunate' in de laatste regel van de zegen. Het is de gebiedende wijs meervoud van het werkwoord 'fortunare', gelukkig maken en betekent dus 'maak gelukkig' of 'breng geluk'.

Hertalen we de zegen naar hedendaags Nederlands dan ontstaat de volgende tekst:

Een manier om te dobbelen

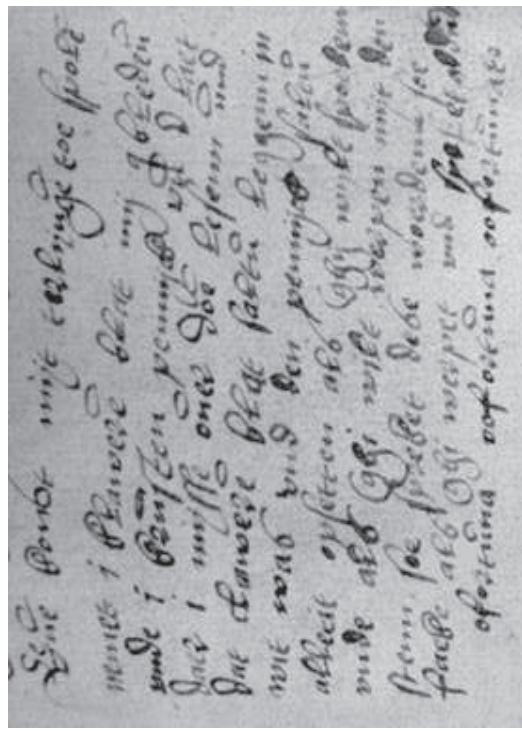
*Neem een klaverblad met vier bladeren
en een gekruist muntstuk en laet
daar een mis over lezen. En
het klaverblad moet je in witte was leggen
en de munt moet je
altijd inzetten als je wilt spelen.
En als je met de steen wilt gooien,
spreek dan net zo vaak als je gooit,
de volgende woorden:
'O, Fortuna, o, o, Fortuna, o, o, Fortunate'*

Context

Het klavertje vier was vroeger en is nog steeds een algemeen symbool van voorspoed. Het brengt vooral geluk in het spel, in de loterij en bij de loting om al dan niet de legerdienst te moeten vervullen. Het voorschrift om over het klavertje vier een mis te laten lezen als heel broedgand of onheil verend middel kwam vaker voor.

De taal is gezien de 'en'-vorm 'und(e)' en de dubbele 'n' aan het einde van enkele woorden Oost-middelnederlands of Westmiddelnederduits. Het gebruik van Westmiddelnederduits is een extra aanwijzing voor Drenthe als gebied waar de zegen is opgeschreven.

Er worden twee aanspreekvormen gebruikt: 'ghi' en 'du'. 'Du' komt in de tekst voor als enclitisch: dit is een innige aansluiting van een woord aan het onmiddellijk voorafgaande woord met verzakking van het eigen accent. In de zegen wordt 'salt-du' samengeetrokken tot 'saltu'. Ghi en du zijn beide te vertalen als jij.

'Een konst myt terlijnge toe spoelen....' de zegen om geluk te brengen bij het dobbelspel uit de 'Drentse codex'. (Drents Archief, Collectie Grata-ma, inv.nr.530, folio 42r)

¹⁴ De schrijver schrijft hier abusievelijk een 'd'.

vier zoals dat uit de zegen naar voren komt, past dus in een context van vaker voorkomend 'volksgehoof'. Aan de andere kant lijkt er ook een verband te zijn met het katholicisme: het doet denken aan de traditie van de pelgrimsinsignes en de ex-voto's binnen de Katholieke kerk.

Ook het kruis en in het bijzonder een gekruis- te penning is een algemeen symbool van voor- spoed. Dit wordt mooi geïllustreerd door de titeelpagina van een editie uit 1531 van *Thuis der fortune*, een vermakelijk horoscoopboek vol rijmpjes, prachtig geïllustreerd en ingericht als gezelschapsspel, dat vanaf 1518 steeds weer werd herdrukt.¹⁵ Centraal in de afbeelding zien we een vrouw Fortuna met in haar linkerhand het rad van Fortuin. Onder het kopje 'Ongheluck' aan de rechterkant van de afbeelding wordt door een doof uit zijn ogen kijkende man een mand leegge- gooid met knollen (het kunnen ook stenen zijn).

Onder het kopje 'Geluck' aan de linkerkant van de illustratie zien we een tevreden kijkende man een zak met gekruiste penningen leeggegooid. De combinatie van een gelukbrengend muntstuk en het klavertje vier die in de zegen voorkomt, is eveneens uit andere bronnen bekend. Iemand die een bezemstuiver heeft en daarbij een klavertje vier bezit, heeft een geschikt amulet tegen ongelukken.¹⁷

In de laatste regel van de zegen wordt vrouwe Fortuna te hulp geroepen. In de Oudheid was zij de godin van voorspoed en groei en van het toeval. In de Middeleeuwen werd Fortuna vooral gezien als instrument van de Voorzienigheid Gods die haar rad draait en daarmee het aardse geluk van de mensen verandert. Samenvattend lijkt het er dus op dat de zegen past in een breder verband geloof. De tekst laat mooi de vermenging tussen katholicisme, volksgehoof en mythologie zien.

Uniciteit

Toch is deze specifieke zegen bijzonder, vanwege het feit dat de meeste zegens niet over het spel gaan. Dit magisch formulier komt veel minder vaak voor dan andere zegens, die vaak het dage- lijkse leven betreffen, bijvoorbeeld om het kar- nen van de melk te laten lukken. Ook in de com- pendia van Braekman en Van Haver worden bijna geen zegens genoemd die het spel betreffen. Van Haver noemt wel vier spraken die met het spel te maken hebben. Wat de inhoud en de struc- tuur betreft lijkt de zegen enigszins op enkele zegens betreffende het spel in het compendium van Van Haver. De zegens bij Van Haver betref- fende het spel zijn echter negentiende-eeuws. De meest relevante is door Van Haver geciteerd uit het negentiende-eeuwse boekje met zegeningen en bezweringen *Den Duywel-Gesel* dat te Mechelen gedrukt zou zijn bij de uitgeverij 'In den geest van het werk' (zonder jaar van uitgave). Het volgt hieronder.

bijvoorbeeld een klavertje vier waarover missen worden gelezen en dat goed zou zijn tegen hou- wen en steken.)

In een gerechtesprotocol uit 1679 is het vol- gende voorschrift over het klavertje vier te vin- den: 'Item, wenn man einen viereckhigten Klee findet, so sollte man selben unter daß Altartuch legen und drey Messen daruber lesen lassen und hernach unter der rechten Achsel tragen.' (Eenza, als men een klavertje vier vindt, dan moet men het onder een altaardoek leggen en er drie missen over laten lezen, en daarna onder de rechter oksel dragen.)

Bij het laatste citaat zien we dat het de bedoe- ling is om het klavertje vier op het lichaam te dragen. Dit gebruik duikt in de bronnen vaker op. Ook de gewoonte om het klavertje vier in was te conserveren, komt vaker voor. Volgens een zes- tiende- of zeventiende-eeuws Duits recept zou- den hommelwas en een klavertje vier, gestoken in een buidelijde dat uit mollenvel is gemaakt, geluk in het spel brengen.¹⁵ Met het leggen van het klavertje vier in witte was zoals beschreven in de zegen kan dan ook bedoeld worden een amu- let te maken en dat op het lichaam te dragen. Het geloof in de magische werking van een klavertje

15- De Cleene en Lejeune, *Compendium rituele planten*, 583-584.
16- Herman Pleij, *De sneeuw- poppen van 1511. Standaard- tuur in de late Middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 229.
17- De Cleene en Lejeune, *Compendium rituele planten*, 585.

Fortuna, de gelukbreng- ster bij gokspelen, op de titeelpagina van *Thuis der fortune* uit 1531. (Abbeel- ding uit: Herman Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Stads- cultuur in de mid- deleeuwen* (Amsterdam 1998) 229)

Eén van de drie inge- kleurde tekeningen uit de 'Drentse codex'. (Drents Archief, Collectie Gramma, inv. nr. 530)

Voor het spel

*Plukt het vier- of vijfklavertje, maakt daar op het teken des H. Kruis, voorders zegt: 'Klavertje, of breed klavertje, ik plukke u in den naam van den Vader, den Zoon en den H. Geest en door de magdelijke zuiverheid van de H. moeder Gods, door die van den H. Johannes Evangelist, door die van den H. Johannes Baptista, dat gij mij moet dienen in alle soorten van spelen'. Leest dan vijf Onze Vaders en vijf Wees Gegroettes en zegt: Agios, Ischyros, Albrantatos.'*¹⁸

Ook bij deze zegen komen de motieven van het kruis en het klavertje vier voor. Waarschijnlijk wordt het klavertje vier hier eveneens gebruikt als amulet. Nieuw is dat het 'besproken' moet worden om gelukbrengend te zijn bij het spel. Verder zien we ook hier weer een vermenging tussen volksgehoof en katholicisme. Blijkbaar was de scheiding voor sommige mensen hele-

maal niet duidelijk. Tot slot wordt ook in deze zegen een tekst uitgesproken met een bezwe- rende werking; in dit geval is het een verbasterde Griekse tekst. 'Agios' is Grieks voor heilige. Dui- delijk is dat de Drentse zegen past binnen een genre met een schriftelijke traditie. Deze traditie is tot op heden pas vanaf de vijftiende tot de negentiende eeuw door teksten gestaafd. Of er ook een mondelinge traditie is, valt uiteraard moeilijk te bewijzen. De Drentse zegen is zeer vroeg en uniek in het Nederlandse taalgebied. Een unieke zegen dus, die je net als het klavertje vier zelden vindt.

18- Van Haver, *Compendium Nederlandse bezweringssmu- les*, 295 (nr. 805).